

UDK: 821.163.4(497.6).09

Primljeno: 04. 05. 2020.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Nehrudin Rebihić

IZMEĐU ORIJENTALIZMA I OKCIDENTALIZMA: NARATIVI O ISELJAVANJU BOŠNJAKA U TURSKU U BOŠNJAČKOJ KNJIŽEVNOSTI PRVE POLOVINE 20. STOLJEĆA

Rad se bavi književnim i publicističkim reprezentacijama muhadžirluka (iseljavanja) Bošnjaka u Tursku s kraja 19. i prve polovine 20. stoljeća. Posebna pažnja posvećena je različitim književnim reprezentacijama ovog fenomena u prvoj polovini 20. stoljeća, kao i pitanjima koliko su književne reprezentacije slijedile ili se subverzivno odnosile prema tadašnjim političkim diskursima. Korpus je obuhvatio za temu iseljeničstva reprezentativnu pripovjednu prozu i dramske tekstove, kao i publicističke radove bošnjačkih autora. Kritička analiza pokazala je da su književni tekstovi uveliko slijedili tad dominantne narative o ovoj temi, promičući imago tipičke slike o iseljenicima, Turskoj, Austro-Ugarskoj Monarhiji, „novim“ i „starim“ vremenima i sl. Značajan broj tekstova iz ovog perioda je agitirao protiv iseljavanja u Tursku, ali uvijek s dozom ideološke obojenosti svjetonazorskim gledištem pisca, što će odrediti i karakter književne reprezentacije narativa o iseljeničstvu.

Glavne riječi: muhadžirluk; imagologija; publicistika; bošnjačka književnosti; orijentalizam; okcidentalizam

POLITIČKE I DRUŠTVENE PRILIKE

Narativ o iseljavanju Bošnjaka u Tursku obimom zauzima značajno mjesto u bošnjačkoj književnosti prve polovine 20. stoljeća. Kako je iseljavanje u Tursku po uspostavi austrougarske uprave uzimalo maha, političke i vjerske elite te osvijestili

pojedinci u ondašnjim periodičkim publikacijama nametali su ovo pitanje kao prvorazredno važno. Sadržaj narativa o iseljavanju kod političkih i vjerskih elita je varirao u zavisnosti od društvenog i političkog konteksta – nekad su zagovarali a nekada mu su protivili – dok su prosvijećeni pojedinci, uz nekoliko izuzetaka, od samog početka bili protivnici muhadžirluka. Iz onovremenih serijskih publikacija te iz naučnih radova, koji su naknadno objavljeni na ovu temu, iščitavamo različite razloge za seobu: vjerske, ekonomske i političke. U svakom slučaju, ovaj proces ostavio je nesagledive posljedice na populacioni, pa samim tim i na socijalni i politički status Bošnjaka. Valja kazati da se iseljavanje nije odvijalo samo za vrijeme Austro-Ugarske, nego i nakon Prvog svjetskog rata, naročito poslije sprovedene agrarne reforme.

Smail Balić navodi da su razlozi za iseljavanje s kraja 19. stoljeća i prvih 30 godina 20. stoljeća prije svega bili iz „vjerskih pobuda“, a često i zbog političkih, socijalnih i ličnih motiva. Prema njegovom mišljenju, iseljavanja potaknuta „vjerskim pobudama“ počela su „neposredno po gušenju hercegovačkog ustanka 1882. godine“, a potom nastavljena „u toku borbe za vjersko-kulturnu autonomiju od 1900. do 1908. godine“, dok su se iseljavanja potaknuta političkim, socijalnim i ličnim motivima odvijala tek „nakon aneksije 1908. godine“ i po sprovođenju „jugoslavenske agrarne reforme poslije 1918. godine“ (Balić 1999: 459).

Da su Bošnjaci činili „hidžru“ iz vjerskih pobuda svjedoče brojne agitacije uleme protiv iseljavanja. Ulema je nastojala uvjeriti stanovništvo da iseljavanje nema nikakve veze sa „spašavanjem dina“ niti da će neko biti „bolji turčin“ ako napusti svoju domovinu. Navodili su teološku argumentaciju protiv „hidžre“ zasnovanu na temeljnim vjeronaučnim izvorima (Kur'an i hadis). Prvi se iz ulemanskih krugova iseljavanju suprotstavio Muhamed Emin Hadžijahić 1884. godine, a potom i Mehmed Teufik Azabagić 1886. godine – sigurno dva najznačajnija onovremena duhovna autoriteta u Bošnjaka (Usp. Lavić 1996: 123-130). I jedan i drugi su napisali važne agitacijske tekstove: Hadžijahić je u listu „Vatan“ objavio članak na turskom jeziku pod naslovom *Patriotizam*, a dio je objavljen i u „Sarajevskom listu“ (br. 115), da bi Azabagić dvije godine kasnije za isti list napisao *Risalu o hidžri* ili *Poslanicu o hidžri* (Kemura 1970: 436-443). Upravo ova dva apela i potvrđuju da su iseljenici opravdanje za seobu tražili u vjeri i „spašavanju vjere“ jer nisu mogli živjeti među „kaurima“ i u „kaurskoj zemlji“. Da su vjerske pobude donekle utjecale i na sljedeći val iseljavanja, nakon 1908. godine, svjedoči *Okružnica* koju je u časopisu „Tarik“¹

¹ O iseljavanju Bošnjaka u Tursku pisano je i u arebičkoj štampi s početka 20. stoljeća. Detaljnije vidjeti u: Avdija Hasanović (2019), „Pojam hidžre u arebičkoj štampi“, na: http://avdijahasanovic.blogspot.ba/arhiva/2019/05/29/41_51367

obznanio Odbor muslimanskog mualimskog i imamskog društva 1910. godine (Kemura 1971: 6-15). Uz vjerska objašnjenja zašto se ne treba iseljavati, *Okružnica* se referira i na neke političke manipulativne narative o navodno sklopljenom sporazumu između Turske i Austro-Ugarske o zaustavljanju daljnjeg iseljavanja. Nesigurnost, koja je nastala po dolasku "kaurina" u Bosnu, dodatno je intenzivirana i odnosom domaćeg kršćanskog i pravoslavnog stanovništva, kao i nacionalnim težnjama susjednih država. Kada je riječ o odnosu kršćanskog stanovništva, najeklatantniji primjer je slučaj otmice Fate Omanović, a koji je inicirani prozelitskim težnjama jednog dijela klera na čelu sa nadbiskupom Stadlerom prema muslimanskom stanovništvu (Kemura 1970: 436; Imamović 1996: 55). S druge strane, iseljavanje Bošnjaka iz ugla srpske političke elite promatrano je više u nacionalnom negoli vjerskom kontekstu. Naročita je agitacija vidljiva u srbijanskim novinama protiv iseljavanja muslimana jer je srpska politika taj proces ocjenjivala kao gubitak "dela srpskog stanovništva muhamedanske vere". To potvrđuje i tekst Jovana Cvijića *O Iseljavanju bosanskih muhamedanaca* (1910) u kojem su jasno naznačene nacionalne pretenzije srpske politike prema Bosni i muslimanima, ponavljajući romantičarske stereotipe o "poturicama" i izgubljenom „narodnom osećanju“. U novom kontekstu zagovaranje stavova o muslimanima kao "delu srpskog življa" u Bosni, povezano je sa nastojanjima da se na „njihovoj“ zemlji umanjí naseljavanje (kolonizacija) drugih naroda i onemogućí realizacija austrougarske nacionalne politike.

„Iseljeni muhamedanci su dakle za uvek izgubljeni za srpsku narodnost, oni što ostanu u Bosni vraćaće se sa napretkom prosvete svojoj narodnosti. Ne samo iz humanih pobuda već i iz nacionalnih moraju dakle Srbi najživlje nastojati da se bosanski muhamedanci ne iseljavaju. Oni treba da se za to onako isto zauzmu kao i muhamedanska omladina. Istorijska nesreća je učinila da je znatan deo bosanskih Srba promenio veru i izgubio narodno osećanje. Sada mora zbog toga da nestane znatnog dela bosanskih muhamedanaca; nestaće i njihovog srpskog jezika i njihove srpske fizičke konstitucije, jer će se potpuno pretopiti u jedan azijski narod.“² (Cvijić: 1910)

Ovakva nacional-romantičarska ideologija nailazila je na veliki otpor kod bošnjačkih političkih i intelektualnih elita. Tako je naprimjer u časopisu "Bošnjak" (26. 12. 1901.) objavljen članak pod naslovom *Hidžret* u kojem se anonimni autor najprije bavi lošim socijalnim, ekonomskim i psihološkim stanjem iseljenika u

² U cvijićevskom ključu, koliko nam je poznato, do sada nisu interpretirani srpski književni narativi o iseljavanju Bošnjaka u Tursku, pa ni znamenita Šantićeva pjesma *Ostajte ovdje*.

Turskoj, a potom kritizira pisanje srpske štampe („Srbobran“, „Večernje novosti“, „Zastava“) o muhadžirima. Autor primjećuje da su srbijanske novine posljednjih godina 19. stoljeća agitirale za iseljavanje, a sada su zauzele drugačiji stav, videći Bošnjake kao neku vrstu nacionalnog plijena:

„Eto, tako pišu „srbi“ i srpske novine, isti oni koji su do pred godinu javno i potajno agitirali i Muslimane tešvik činili, da se što više sele u Tursku, „koja da ih čeka raskriljenih ruku, dajući im svu opskrbu, zemlje i imanja.“ „Srbobran“, „Zastava“ i iste ove „Večernje novosti“ vjerno su registrovale svaki slučaj selitbe iz Bosne, pridodajući kako su ove „muhadžire“ srpska „braća“ u Bijogradu lijepo dočekali, kako su im išli na ruku te kako su u Aziji dobili imanja i čifluke i da tamo žive jedni po jedni. Tako su „srbi“ onda pisali, da što više Muslimana potaknu na selitbu, jer im je tada došla zapovijed iz Bijograda „da treba nastojati oko toga, da se iz Bosne i Hercegovine iseli što više turaka (Muslimana) jer ako se iseli bar jedna trećina bosansko-hercegovačkih Muslimana, onda je moguće zapodjeti akciju u prilog oživotvorenja ideje o Velikoj Srbiji“. To je bila a i danas je parola srbijanske politike, ali bojeći se, da im Muslimani ne bi zavirili u karte, za časak su udarili u druge diple, da naivnim zamažu oči“ (Anonim, 1901: 3).

Uz ovakve tekstove, u časopisu „Bošnjak“ objavljujuna su često i anonimna pisma muhadžira u kojima su prenosili iskustva o lošem životu, ekonomskoj propasti, bolestima, umiranju, statusu „ženskinja“ i sl. Pisma su sadržavala i stajališta turske vlade o iseljavanju, a ona su najčešće bila negativna. S druge strane, ova su pisma odisala nostalgijom za domovinom, kao i snažnim patriotskim nabojem. U značajnom broju ova pisma su anonimna, što ostavlja sumnju da ih je pisala sama redakcija. Koliko je epistolarna forma bila omiljen žanr političke agitacije protiv iseljavanja potvrđuje i činjenica da su i brojni književnici, naročito u proznim tekstovima, koristili formu pisma. pisci su, zapravo, oponašali stil i sadržaj agitacije. Pismo se tako u ovom slučaju iz matične privatne i intimne sfere prometnulo u sredstvo političke borbe:

„... te se je vazda do istog zaključka dolazilo, da naime i oni koji sele a i oni koji ostaju gube svoju egzistenciju i budućnost, i to prvi radi toga, što dođu u posve drugu zemlju i drugi narod, s kojim se duh bosanskih iseljenika nikako ne može prilagoditi, te koji u toj neizvjesnosti vas svoj novac potroše i ostanu kao suha i posječena grana, a drugi, koji ostanu i nadalje u Bosni, gube u svemu i ono, što imaju, jer se manjina među množinom postepeno gubi i nestaje je. A i sama vlast na manjinu manje respekta daje.“ (Anonim, 1909)

Ni stav Austro-Ugarske nije bio ujednačen po ovom pitanju. Njihov odnos prema iseljavanju možda je najbolje opisao V. Bogićević koji je svoje istraživanje temeljio

na tajnim izvještajima za vrijeme Kallayeva režima (1882-1902) a po kojima je bilo zabranjeno u javnosti govoriti i pisati na ovu temu jer bi se tako u Evropi narušio dignitet nove uprave³. Zbog toga i nije bilo agitacija i apela protiv iseljavanja sve do 1905/6. kada se u bosanskohercegovačkim novinama intenzivira pisanje na ovu temu. Tako Bogićević prenosi da je u "Bosansko-hercegovačkom glasniku" 1906. godine objavljeno nekoliko članaka u kojima se navode razlozi za iseljavanje, između ostalih „materijalna nužda“, zatim strane firme koje uzimaju strance za radnike, a domaće kao nadničare, te da stranci izvoze domaće sirovine u velikim količinama. Glasno se progovara i protiv rješenja agrarnog pitanja, čak da se ukine i kmetsko pravo (Bogićević 1951: 263). U Vladinim izvještajima navodi se, također, značajan utjecaj Turske, a naročito mladoturaka u agitaciji za iseljavanje, a koja se preko novina protežirala u vidu narativa o ugroženosti vjerskih prava muslimana i zulumu „austrijskih činovnika“. Bogićević konstatira da su uzroci za iseljavanje najčešće bili psihološki, a ne ekonomski, navodeći da nisu iseljavali samo seljaci nego i imućni.

Posebno su zanimljivi podaci o proiseljeničkom agitiranju domaćih ljudi, što je očito izazivalo najoštrije osude političke i intelektualne elite. Ovakvi stavovi pojedinaca svjedoče i o moralnoj dekadenciji društva budući da su samo agitatori od toga imali ličnu korist. Vlast je uspjela evidentirati nekoliko agitatora, a interesantna je i činjenica da su, uz domaće agitatore, iseljavanje poticali i stranci, koji su iz Turske dolazili „kao bedeli“ da „organizuju odlazak muslimana ‘na Ćabu’“ (Bogićević 1951: 266).

U ovom pregledu političkih i kulturnih prilika vezano za iseljavanje Bošnjaka u Tursku u prvoj polovini 20. stoljeća, nastojali smo samo apostrofirati ključne narative, društvene i političke akcente koji su se, kao što ćemo vidjeti u nastavku rada, manje-više pojavljivali i u publicističkim odnosno književnim tekstovima.

³ U kontekstu odnosa Austro-Ugarske prema iseljavanju Bošnjaka valja ovdje spomenuti rukopis teksta "Selitbe u Tursku" Abdurezaka Hifzi Bjelevca koji se nalazi u *Rukopisu monografije muslimanske istorije* (na stala od 1941. do 1945.). Bjelavac, između ostalog, kaže: "Postavlja se zanimljivo pitanje, kako se službena austro-ugarska politika držala prema muhadžirskom pokretu u Bosni. Mi raspoložemo jednim podatkom, prema kojem je austro-ugarski poslanik u Carigradu baron de Kalitze kod turske vlade posredovao, da se muslimanima iz Bosne dopusti doseljavanje iz Bosne. Piscu je naime ovih redaka saobćio u Carigradu Ali Fehmi ef. Džabić, kojemu je kao neovlaštenom emigrantu bio od strane Austrije zabranjen povratak u domovinu sliedeće: „De Kalitze i Beč tražili su od Visoke Porte dozvolu da primi Iseljenike iz Bosne, jer su to nepoćudni državljani visokog cesarovog carstva. Ovaj se međutim podatak ne bi ni u kom slučaju mogao uzeti za temelj austrijskog gledanja na pitanje muhadžira iz Bosne“. Bjelevac je ovaj podatak uvrstio i u roman Ana Zolotti. Usp. Abdurezak Hifzi Bjelevac: "Selitbe u Tursku", u: *Rukopis monografije muslimanske istorije*, HAS, ZV-491, str. 3.

STAVOVI BOŠNJAČKIH KNJIŽEVNIKA O EMIGRACIJI U PUBLICISTIČKIM TEKSTOVIMA

Kao progresivniji dio društvene i intelektualne elite, koji je uglavnom prihvatio nove društvene i političke okolnosti, književnici su se na različite načine uključili u agitaciju protiv iseljavanja Bošnjaka u Tursku. O tome svjedoče brojni njihovi publicistički i književni tekstovi. Valja skrenuti pažnju da je značajan broj književnika obavljao važne društvene funkcije, pa se bliskost njihovih stavova politici zvanične administracije može dovesti i s tim u vezu. Književni tekstovi s jasnim angažmanom javili su se naročito nakon aneksije kada je austrougarska uprava zauzela jasnije stavove po ovom pitanju. Također, intenzivnije pisanje, s više kritičkog otklona, uočava se nakon 1918. godine, posebno u vrijeme provođenja jugoslavenske agrarne reforme. U publicističkim i književnim tekstovima, uz teme iseljavanja, paralelno se uvijek provlačila i tema o zapuštenosti i neobrazovanosti bošnjačkog življa. Znatna broj ovih tekstova počiva na karakterističnom prosvjetiteljsko-realističkom literarnom modelu gdje se utilitarna funkcija ogleda ne samo u nastojanju da se kod čitalaca oblikuje moderni evropski identitet, već i u aktueliziranju egzistencijalno važnih pitanja kolektivne opstojnosti. Književni i publicistički tekstovi izravno su instrumentalizirani u funkciji odvratanja stanovništva od iseljavanja – što je, imajući u vidu tadašnju ulogu i značaj književnosti, u specifičnom povijesnom kontekstu predstavljalo značajan moralni i politički čin (Pogl. Bajramović 2019: 101-108). Tako se Edhem Mulabdić u tekstu *Naši stari: uspomene* prisjeća kako su se starije generacije odnosile prema novonastaloj društvenoj situaciji nakon 1878. godine, a posebno ondašnjih političkih elita o “pitanju hidžreta“:

„Naše vodstvo grupirano u prvim vremenima iz okupacije i zbog velikih događaja onoga vremena i promjena prilika ne pokazaše znakove osjećaja za narod u višem smislu. Čak ono se ne zauze dosta izrazito i otvoreno ni u pitanju hidžreta, koji se onda biješe razmahao i koji osjetljivo pogodi našu zajednicu“. (Mulabdić 1927/1928: 4)

Za razliku od ondašnje starije generacije, koja je nove društvene procese interpretirala kao narušavanje tradicionalnih i vjerskih dogmi, mlađa generacija predvođena Mehmed-begom Kapetanovićem Ljubušakom,⁴ Safvet-begom Baša-

⁴ Mehmed-beg Kapetanović svoje stavove o iseljavanju iznio je u knjizi *Budućnost ili napredak muslimana u Bosni i Hercegovini*: „Žalibože, da ‘su od nas neke prazne glave svoju lijepu domovinu ostavile i hidžret učinile, to jest iselile se u tuđi svijet. Od toga većeg belaja i muke na svijetu nema. Sa takvim postupkom niti su sebi kakvu’ korist učinili, niti onome mjestu, gdje su se naselili. Za malu stvar i bez teške muke, ostaviti svoj zavičaj i otići u tuđinu, to je baš velik grijeh, to ne de učiniti nikakav rodoljub“ (18893: 25)

gićem, Edhemom Mulabdićem i Osmanom Nuri Hadžićem⁵ „isključivo je govorila o našem preporodu kome je gotovo na putu stajao nehaj naše starije generacije prema školi i prosvjeti“ (Mešić 1933/1934: 279). Ideje ove generacije naišle su na osporavanje kod konzervativnog dijela stanovništva, posebno na polju prosvjete i školstva, jer se, između ostalog, “moderna prosvjeta” koristila kao instrument i prilikom agitacije za iseljavanje:

„A tu našu apstinenciju su naši izvjesni ‘prijatelji’ i vještački podupirali zastrašivanjem našeg svijeta. Da će mu djecu švapska škola prevjeriti. Ova je agitacija i pojačana sa nagovorom našega svijeta na seljenje u Tursku. Nama je bilo jasno, da se za ovom agitacijom krije želja, da se naš element raseli, pa da se dođe njihovih plodnih zemalja jeftino ili posve džaba.“ (Mešić 1933/1934: 279)

Uz narativ o “spašavaju dina”, jedan od zastupljenijih u tekstovima o “muha-džirluku” jeste onaj o “švapskom školstvu” i „kaurskoj jaziji“. Konzervativni i neprosvijećeni dio stanovništva, kao i domaći agitatori, posezali su za ovim narativom onda kada su se htjeli oduprijeti evropeizaciji i modernizaciji društva. Značajan broj iseljenika u njemu je našao opravdanje za seobu, a zbog njegove sveprisutnosti i djelotvornosti i književnici su često posezali za njim. Dalje, narativi koji su cirkulirali u društvenom polju, uz ovaj o protivljenju modernom školstvu, bili su i oni o ‘iskustvima’ poznanika i rođaka, o bavljenju trgovinom, traženju namještenja u Turskoj i sl. Ipak, ovakvi sadržaji nisu dobili povlašten status u književnom polju, kao što ga je, naprimjer, stekao narativ o prodaji zemlje u besćenje. Naročito je aktualiziran nakon jugoslovenske agrarne reforme kada su Bošnjaci materijalno devastirani jer su im oduzeta sva kmetska selišta i begluci (Pogl. Kamberović 2005). Propadajući ekonomski i gubeći društveni

⁵ Osman Nuri Hadžić u brošuri *Muslimansko pitanje u Bosni i Hercegovini* govori o beznadu i nesnalaženju muslimanskog stanovništva po dolasku Austro-Ugarske Monarhije u Bosnu. Kao i svi sljedbenici moderne evropske misli, Hadžić se usredsredio na kritiku letargije, apatije i nesnalaženja muslimanskog stanovništva u ovom povijesnom trenutku: „Okupacija je naime presjekla sve niti, koje su bosanske muslimane vezale za onim uporištem, u čije su ruke predali bili svu svoju sudbinu, od koga su sve očekivali, ne polažući nikakvu važnost u vlastitu snagu, u vlastiti rad. To je također doprinelo, te su muslimani u okupaciji nazrijevali svoju propast, osjećali se kao zarobljenici, kojim je sve oteto, i mislili su, da su došli u pogibelj za vjeru i imetak. To je prouzrokovalo te su se mnogi odmah u početku izselili i potražili svoje utočište u Aziji i Africi. Naglost je urodila da nisu vidili koliki grieh čine i time, napuštajući rođenu grud i slabeći položaj svojoj islamskoj braći, koja ostaju.(...) Umjesto svega toga, oni su smeteni s mozga i s glave i preneraženi neočekivanim događajima, objesili ruke niza se i gledali što se oko njih zbiva. Muslimani su tada sličili djetetu, kojemu je u vodu upala igračka, pak ostalo zabezeknuto, ne vjerujući u ono, što mu se zbilo. (...) Dok su drugi marljivi građani prionuli uz trgovinu i obrt, muslimani su se sa nekim okorjelim ponosom oduprli svakom snošaju sa „kaurim-švabama“, makar da su na svoje oči gledali, kako im iz dana u dan bježi iz ruku posjed, trgovina i obrt, kako jedan po jedan ostaju bez svog rada i imanja. Nu sve to u početku nije bog zna kako upadalo u oči ali danas, nakon dvadeset godina, jako se opaža“ [Anonim (Osman Nuri Hadžić) 1902: 10-12].

status, oni su jeftino prodavali svoju zemlju te bez nekih značajnih finansijskih sredstava odlazili u Tursku. Ovome je pitanju u književnosti naročitu pažnju posvetio Ahmed Muradbegović u drami *Muhadžiri*, prikazujući kako su iseljenici za zemlju dobijali samo plaćenu kartu za Tursku. Ponukan ovom pojavom, Murat Šuvalić je objavio protestni članak u kojem, između ostalog, piše:

“Nažalost još od preklanske godine u bos. Krajini nastala je opet emigracija u Tursku i ovih dana je upravo u kulminaciji. Od kraja novembra do prve sedmice decembra ove godine iz kotara bos. Krupa odselilo je 885 duša, a iz Cazina 1200. Novi iseljenici se popisuju i ovaj će broj do konca ove godine nesumnjivo narasti do 3000 duša. Imanja se njihova daju 70% jeftinije nego

je njihova vrijednost. Bolja imanja kupuju pravoslavni seljaci iz Bos. Petrovca i pogranične Like, a slabija komšije muslimani. Tako je tužno zaigralo kolo iseljavanja muslimana u Tursku, a ovaj pokret je upravo magnetičan jer se sve više širi. Većim dijelom sele stari i iznemogli, a uglavnom siromašni. Njihov fanatizam je besprimjeren, njihova je odlučnost bezočna i upravo ekscentrična. Samo je to očajan element, komu treba radikalna lijeka. Sve se prodaje hitno i žurno, plaćaju se velike takse, spava se po uredima i podmićuje, samo da se dobije čim prije dobije putnica i da se seli.“ (Šuvalić 1928/1929: 244)

Ta “bezočna odlučnost“ i „fanatična besprimjerenosti“, kako je atribuirao Šuvalić, u književnim i publicističkim tekstovima bošnjačkih književnika neodvojivi su od kritike neprosvijećenosti i zapuštenosti.⁶ Zanimljiv članak na ovu temu napisao je i Hamdija Mulić. On kritizira ključne ‘argumente’ narativa u prilog iseljavanju: (1) „goni nas slabo stanje“, (2) „goni nas komšiluk, jer smo nesložni“, (3) „goni nas svaka novotarija“. Razloge za „slabo stanje“ Mulić vidi u „neradu ili zapravo, što nemaju savremena rada: ekonomije i zanata“, a za “novotariju“ – „što je ne razumiju“. (Mulić 1911: 183)

„U našoj neslozi leži naš sveopći zastoj u svim redovima kulturnog rada. Gospoda, koja su na kormilu, tru se za ovo i za ono, narod povlađuje, a nesloga, naš najveći dušmanin, slavi pobjede. Nesloga je kriva našoj neprosvijećenosti, nesloga nas sprečava u radu, ona ubija i u onoga prve želje, koji bi danas nešto htio i umio učiniti za dobro milijeta. Ama da, nesloga nas mnogo goni, da učinimo pravi hidžret, t.j. iz nesloge u slogu, da se sdružimo u jedno tijelo, u jednu falangu, pa da krećemo naprijed! Po trećoj ćemo se tački osvrnuti na naš javni život. U javnom životu jednoga naroda glavnu ulogu igra onaj faktor, koji narod vodi, uzgaja-prosvjećuje. Jedan od

⁶ O konzervativizmu i fanatizmu ondašnjeg svijeta pisao je i Ljubušak: „Dakle što god treba za čovjeka, sve se može primiti i naučiti, u našem dinu nema nikakva zazora, kao što to neke tvrde glave radi fanatizma ili zbog svoje sopstvene koristi kazuju i zabranjuju. U početku okupacije pravo je kazao neki naš rodoljub: ‘Bolje učiti gimnaziju, nego ići u Aziju’“ (1883: 17).

najvažnijih faktora u odgoju naroda, svakako je javna štampa. Kakav je rad naše javne štampe na prosvjeđivanju masa?“ (Mulić 1911: 183)

Značajan prinos u agitaciji protiv iseljavanja dao je i Osman Đikić, koji se 1908. godine pridružio uredništvu novina *Musavat*⁷, koje su okupljale pretežno prosrpski orijentirane intelektualce. Đikić je, uz Samil-agu Ćemalovića, na prvim stanicama ovoga časopisa pisao članke o posljedicama iseljavanja nakon 1908. godine. Tako u članku pod naslovom *Ne selite, braćo!* (1908) piše o „nemilim glasovima da se naš

milet opet počeo seliti u Tursku“. Posebno se referira na „nemilost rovarjenja društva *De propaganda fide*“ u čijoj su službi bili i neki činovnici, a koji su po prirodi službe trebali da se suprotstave takvoj propagandi. Kao „jači razlog od prvoga“, Đikić navodi ekonomski, a prije svih tzv. „šumsku globu“. Na kraju on poručuje muslimanskom stanovništvu *Ostajte ovdje!*, pozivajući se na naslov Šantićeve pjesme. Šantić je i sam napisao antiiseljeničku dramu *Pod maglom* (1907).

„Uvjereni da bez svoje krivnje svaki dan sve više propadaju gledali su da se spase što se može spasiti, prodavali su mnogi svoja imanja u bezcijenje i selili u Tursku. Najnoviji povod iseljivanju je šumska globa. Ispaše i šume, na koje je narod prije okupacije imao pravo ispaše i sječenja drva, danas su zabranjene, i ako se koji sirotan usudi ulomiti breme drva da ogrije svoju siročad, bude nemilosrdno progonjen i globljen nevjerovatnom globom. Tako je Ibro Gjonko iz sela Bivoljg Brda odselio u Tursku samo zato, što nije mogao platiti preveliku globu, na koju je bio osuđen radi bremena drva ukupljenih u zabrani. (...) Nas u duši zabolj i osjećamo neizmjernu bol, kada se god sa našom braćom rastajemo, koja ostavljaju ovu zemlju, koju su njihovi djedovi natopili svojom svetom krvlju. Pritišteni najvećom nevoljom dovikujemo našoj braći sa pjesnikom zajedno: “Ostajte ovdje!”“ (Đikić 1908: 1)

Iz ovih nekoliko publicističkih tekstova jasno je vidljiv društveni, moralni pa i politički stav bošnjačkih pisaca o seobi u Tursku u prve tri decenije 20. stoljeća. Protivljenje iseljavanju, kritika političkih elita, kritika neracionalnih postupaka i fanatizma kod stanovništva, promicanje modernog evropskog identiteta Bošnjaka – sve je to književnike opredijelilo da budu na pravoj strani historije, bez obzira što su bili manje-više izloženi osporavanjima onih koji su u ovom procesu vidjeli svoj uski lični ili grupni interes. Angažman po ovom važnom pitanju u prvoj polovini 20. stoljeća svjedoči o njihovoj odgovornosti za bošnjački narod, a i za sudbinu Bosne

⁷ U ovim novinama su, kao i u listu *Bošnjak*, publikovani članci iz carigradske štampe, a naročito iz časopisa “Muhadžir” koji je uređivao Ahmed Šukri zagovarajući antiemigracijske stavove.

budući da je seobom narušavan etnički balans kao krucijalno obilježje njenog historijskog bića.

KNJIŽEVNE TEMATIZACIJE ISELJAVANJA BOŠNJAKA U TURSKU

Prvi književni tekst na ovu temu napisan je godinu dana po dolasku austrougarske uprave (1879). Riječ je o pjesmi čije se autorstvo pripisuje Arifu Hikmet-begu Rizvanbegoviću Stočeviću, koji je živio i djelovao u Carigradu od 1853. do smrti 1903. godine. Prvu informaciju o ovoj pjesmi donosi Alija Nametak u tekstu *Jedna anonimna propagandna pjesma o iseljavanju bosanskih muslimana u Tursku*, navodeći da je pjesma pronađena u rukopisnoj ostavštini Arifa Hikmeta, a njen sadržaj je prepisao muderris Hadži Abdulah Gani. Međutim, pozivajući se na Bašagićeve tvrdnje o književnim vrijednostima Hikmetove poezije, Alija Nametak zaključuje da on po svoj prilici nije autor pjesme jer se ona „nimalo ne razlikuje od nazora najzatucanijih ondašnjih fanatika“. Prema Nametkovom mišljenju, „najvjerovatnije je, da je autor ove pjesme koji nemusliman iz Bosne ili Hercegovine, koji je, prikazujući sjajno materijalno stanje u Turskoj, htio stvoriti raspoloženje kod bosanskohercegovačkih muslimana za prodaju svoje zemlje u bescijenje, samo da spase *džan* i *iman* (goli život i vjeru), da bi ta imovina na lak način došla u nemuslimanske ruke“ (Nametak 1935/1936: 279). Donosimo je u cijelosti:

Ja pročitah vašu čudnu falu:
Dobro znadem u kakvom ste halu.
Dok imaste veseloga cara
Više vam je bilo blaga, para,

Po pašnjacima svaka marva pasla,
Po poljima hrđela je rasla,
Košare su marve bile pune,
Na koševe padale su žune,

Mliječnjaci puni sira, mlijeka,
Puni čanci masla i kajmaka,
Siti bivši pjevali ste vazda,
Zvali te se svaki bogat gazda.

Dobili ste skoro cara šokca,
Koj' vam plijeni blago sve do novca.
Jadna Bosna kakva cara ima
Ko ga čuje ufati ga zima.

Vidna jutra tam' su pomrčala,
Žitorod je zemlja zaključala,
Veselit' se tamo j' ukinuto,
Sad je tamo vrlo živit kruto.

Pašnjaci vam zabranjeni bivši,
Kolko imaš marve, sad mi piši!
Po poljima obdan zvjerke trču.
Mjesto ml'jeka šta vam djeca srču?

U prsima tursko srce bivši,
iza pjesmi puške vam pucavši,
Za silahom srebrnjaci bili,
Za jahanje konje izbirali.

Od volova košare su puste
Među vama stoje lijehe čuste.
Ej vi braćo, jeste li muslimani
Tursku vladu izgubivši lani?

Pjesmama je gora se orila,
Domovina svakom mila bila,
Okružnog se suda ne bojavši,
S bratićnima vlahne ne gledavši.

U svoj Bosni kol'ko vas imade
Što je vjera, što je din da znade?
Možete li se sada promisliti
Koje će vam vjere djeca biti?

Izobrazna vaša djeca bit' će.
Šteta vel'ka, vjeru izgubit' će
Ko je turčin tamo stajat neće.
Makar kako u Tursku dopreće.

Osim toga kuće sagrađuje.
I još više volove vam daje.
Živio nam sultan Hamid Gazi,
Kad on tako muhadžire pazi!

Ko je turčin Švabe trpjet' neće,
Tursku vladu tražit će do Meće.
Sel'te, braćo, ako Boga znate,
Osim vjere ništa ne gledajte!

Bog mu dao, puno sultan bio
I još više carstvo raširio,
Šeriat mu u rukama bio,
Dušmanima klčem (on) sudio.

Ne mislite šta će od vas biti,
Turska vlada vama će suditi.
Turska vlada vama zemlju daje,
Posavačke imat' ćete gaje,

Iz sadržaja se vidi da je pjesma nastala kao reakcija/odgovor na neki tekst (*Ja pročitah vašu čudnu falu; Kolko imaš marve, sad mi piši*). Kako navodi Nametak, riječ je o odgovoru na pismo Mustafe ef. Omića (Omerovića), prvog bosanskohercegovačkog reis-ul-uleme, koje je on uputio Arifu Hikmetu kako bi ga privolio da se vrati u Bosnu. Pjesnik u prvih nekoliko stihova glorificira vrijeme osmanske vladavine u Bosni, petrificirajući ekonomske, moralne i vjerske dobrobiti i slobode tog vremena. Idealiziranoj slici osmanske vladavine suprotstavljena je stereotipna slika „nove uprave“ fabrikovana u krugovima ondašnjih zagovornika iseljavanja. Oblikujući pjesmu na stereotipnim binarizmima *pozitivno vs. negativno*, „pjesnik“ se jasno identificira sa zagovornicima iseljavanja u „obećanu zemlju“,

„zemlju-raj“ kojom vlada sultan-dobrotvor.⁸ Manipulativnim stavovima, koji nisu imali potvrdu u stvarnosti, nastoji se indoktrinirati muslimansko stanovništvo i potaknuti ga na seobu. Zapravo, cjelokupna pjesma koketira sa spinovima koji predviđaju apokalipsu muslimana u Bosni jer njima sada vlada „car šokac“, zbog čega su „tamna jutra“ a „žitorod je zemlja zaključala“. Ona konstruira sliku imaginarnog Evropljanina kao otjelovljenog zulumčara. U drugom dijelu pjesme negativni stereotipi se intenziviraju pa Evropljin predstavljen kao „nevjernik“ koji prijeti islamu (*vjeru izgubit' će*), a upravo je vjerski aspekt povijesno smatran najopasnijom prijetnjom. Zbog realnih povijesnih okolnosti i položaja Bošnjaka između „dva vremena i prostora“, ovakve indoktrinirajuće stereotipne konstrukcije bile su prilično djelotvorne i ostavljale su dubok psihološki trag. Pjesma završava iracionalnom turkofilijom (*Tursku vladu tražit će do Meće*) i odom sultanu koji „željno čeka svakog muhadžira“ nudeći mu „posavačke gaje“ (poređenje sa plodnom zemljom u Bosni), a dok su u stvarnosti muhadžiri naseljavali uglavnom neplodne i epidemijom malarije zahvaćene krajeve Anadolije (Usp. Balić 1999).

Književnost kao sredstvo agitacije, fabrikovanja stereotipa i širenja panike ovdje je na suprotnom kraju od svoje matične estetske funkcije, potčinjena ideologiji i najprizemnijim političkim ciljevima. Ali, kao što je iskorištena za poticanje iseljavanja, tako je, na drugoj strani, korištena i za propagiranje antiemigracije. U obje varijante je po srijedi refleksija društvene zbilje, obložena nacional-romantičarskom poetikom koju u južnoslavenskim književnostima karakterizira literarizirana vizija povijesnog vremena te negativne projekcije drugog i drugačijeg. Njen imagološki potencijal otvara i pitanja identiteta koji se u proemigracijskim narativima poistovjećuje sa osmanskim konceptom mileta i u svojoj suštini nije ni kulturni, ni etnički, već religijski. Tendencioznost i društvena funkcija ovakvih tekstova daleko je od toga da bude i socijalna, iako je tobožnja socijalna briga dominantan površinski sloj spina. Ona je eminentno politička, često s jasnim podtekstom etno-nacionalnih pretenzija na bosanski prostor. Imagotipski obrasci ovog stihotvorstva i književnog dunderaja onkraj su svake socijalne i kulturne odgovornosti prema povijesnom trenutku.

⁸ U tekstu „Narodni osjećaji bosansko-hercegovačkih muslimana iseljenih u Tursku Alija“ Nametak zaključuje da „ni u najmanjoj mjeri se nisu oni, koji su se iseljavali, osjećali Turcima, u koliko ta riječ označava narodnost, nego li su selili samo zato, da budu u muslimanskoj državi. (...) Naročito se ističu u godini 1910. dva mračna tipa: Sarajlić Mujaga iz Male Kladuše i Mulalić Hasanaga iz Cazina, koji su po Krajini agitirali za seobu, ali im je u srpnju 1910. stao na put Safvet-beg Bašagić i Šefkija Gluhić, koji su u tom kraju povelj protuakciju...“ (Nametak 1933: 42)

Konstrukcija protunarativa koji zagovara evropsku orijentaciju Bošnjaka fokusira se prije svega na kritiku konzervatizma, letargije, apatije i prodaje imovine, kritiku vjerskog fanatizma i neobrazovanosti te na identitetska pitanja (naročit odnos prema Turskoj). I ovu kritiku prati tipizirana slika ambijenta te psihološka (apatija i letargija) i socijalna (urušavanje elitne klase) karakterizacija likova. Sve ove promjene prati i proces rekonfiguracije identiteta, posebno u vezi sa promjenom odnosa prema Turskoj. Ideja o Turskoj kao "obećanoj zemlji" subvertira se tipiziranim slikama umiranja, marginalizacije, neimaštine, bijedne vojne službe, prostitucije, omalovažavanja, bolesti i sl. Pisci prosvjetiteljsko-realističkog modela nastojali su zapravo politički deosmanizirati Bosnu konstruirajući negativne slike o životu iseljeničkog stanovništva. Kako bi književna obrada djelovala što uvjerljivije, radnju književnih djela često su locirali u samu Tursku. Kao protuteža, promovirana je ideja o evropskom i slavensko-bosanskom identitetu Bošnjaka. Istini za volju, to se u velikoj mjeri podudaralo i sa kolonijalnom strategijom austrougarskog orijentalizma budući da ni ovdašnji intelektualci uglavnom nisu odolijevali zovu kolonijalnih sirena, hrleći, kako je to Franz Fanon slikovito opisao „... u pomamno prisvajanje kulture iz ruku kolonijalne sile...“ (Fanon 2003: 104). Književnost je bila važan adut kulturne politike u procesima tranzicije identiteta iz orijentalno-islamskog ka zapadno-evropskom a skoro svi zagovornici evropeizacije dolazili su upravo iz ovog esnafa (Usp. Spahić 2016: 28). Dakako, književne reprezentacije ovih procesa nisu mogle biti jedinstvene: dok su jedne tendenciozno i isforsirano, bez imalo zadržke, za prihvatanje evropskih vrijednosti, druge su pribjegavale strategijama selektivnog prihvatanja novih i emergentne prilagodbe zatečenih kulturnih formi.

Već u prvom bosanskohercegovačkom romanu *Bez nade* (1895) Osman-Aziza (Ivan Miličević i Osman Nuri Hadžić) prisutna je tema selidbe u Tursku. Budući da je cjelokupna struktura romana konstruirana na polariziranim svjetonazorima likova – za i protiv „novoga vremena“, Osman-Aziz značajan dio ovoga romana upravo posvećuju dezorijentiranosti bošnjačkog stanovništva, naročito onog konzervativnog dijela koji zagovara seobu u Tursku. Kao kontrapunkt ovakvim stavovima, afirmiraju se oni koji su prihvatili novo vrijeme (Omer-efendija i Hilmo) i rad u novim okolnostima (Avdo). Narativ o selidbi prevladava u dionici romana koja se fokusira na konzervativce na čelu sa Alagom Hrlom. Iako se Hrle, kao i skupina likova koja mu je idejno bliska, potajno nada povratku Turske, opravdanje za selidbu ipak pronalazi u "čitabima" (Haži-efendija), u služenju vojnoga roka, u „tjeranju iz vjere“, puštanju iz zatvora "Kenjarevog ubice" i sl. Osman-Aziz posebno naglašavaju „trošenje imetka“ i besposličarenje – čemu će posvetiti i najstrožu kritiku, pa će

upravo sljedbenici ovakvog ponašanja u novom vremenu ostati *bez nade*. Kao roman s tezom, *Bez nade* potvrđuje uspjeh svih onih koji su prihvatili „novo vrijeme“, a propast onih koju žive s nostalgijom za osmanskim vremenima. I opravdanje selidbe u „čitabima“ ironijski je obesmišljeno tako što se Hadži-efendija zapošljava u novoj upravi i prestaje širiti negativnu propagandu. Teza da je „bolje među braćom turskom u Turčiji i kruh prositi nego ovdje na dukatima sjediti“ demantirana je životnim pričama niza junaka koje uveliko korespondiraju sa pogledima Osmana Nuri Hadžića iznesenim u spomenutoj brošuri *Muslimansko pitanje u Bosni i Hercegovini*:

„- Evo, stvari su se promijenile, drugi su odnošaji. Pa dobro. Životima našima kušali smo da ih zapriječimo da ne dođu, da ne nastanu ovi odnošaji koji su nastali i u kojima se sada nalazimo. Bog nije dao da uspijemo - nu o tom ništa, već sada je računati zašto smo se opirali da ne dođu? Jesmo li za našu vjeru, jesmo li za našu sigurnost, da ne budemo svi posmicani, jesmo li za samu ovu grudu na kojoj smo? Ako smo se za vjeru bojali - a tko nam je more oteti, iz srca iščupati, kada mi nećemo? Neka nas sijeku na hiljade komada - al' svaki će taj komad biti prožet onim što je u našu dušu, u naše srce tako silno usađeno. Nu eto - još nam nitko ne zapovjedi da ostavimo našu svetu vjeru. Ili smo se otimali toga radi, da nas kasnije, kad nova vlast dođe - ne pomicaju? Još smo, šućur Allahu, živi - i mislim da će svaki živjeti dokle mu Bog dade. Ili smo se borili za našu grudu, na kojoj smo, da nam ju ne otmu, da nas s nje ne potjeraju? Nu tko nam brani na našem raditi, opkopavati i brati, pa i u vodu baciti ako moremo? A eto sada te zemlje prodavaju gotovo badava, da im se ni opanci ne mogu isplatiti - Jest, otpor je bio velik, a taj otpor nije još prestao, on još traje - i ljudi se još nisu priljubili ovomu stanju. - Zašto? - E - to ne znam - već bit će stoga što ga neće. I kad bi ih upitao: Ljudi božji, što radite? Odgovorili bi jedino: Eto tako - jer ovo nećemo! Daljne, dublje razloge oni neće da ispituju - a možda kad bi ih jednom ispitivali, otkrili bi sasma drugu stranu, negoli je ona što ju danas vide. U njih je samo časovita vatra - ta evo, kakva nemira i kuhanja radi Kenjarove smrti! Koji li bijes kad optuženi tobožnji ubojica ne bi osuđen na vješala! - Eto zla i gorega - viču - ovdje nam nema više opstanka, već se kupi i bježi! Pa im onda padne na um da će sud tužiti pred mutesarifom. I pođu - pa? Sramota i nevolja od ovoga svijeta! Takovi su oni: razbježali se kao miševi. Kad ovamo iza čoška - e, misliš, oboriti će cijeli svijet - a kad moraju izići i pred pisara - klanjaju mu se do zemlje i sve u neprilici kako će što bolje uviti džubu. Na sve se obaraju, na sve se ljute: kriv im onaj od metle pa do mutesarifa - al' kad ih koji iz ureda pozdravi, milije im je i draže nego bogzna što. Pa jesu li to ljudi? A malo im ne budi po volji - eto ti odmah velika događaja: selit ćemo - pa seliti! I namještaju se i spremaju - te umjesto da odmah idu kad su skastili, ovdje se ubijaju u glavu da tamo drugima padnu za vrat. A zar uopće oni znadu i misle zašto sele? Radi čega? Ako su se digli proti novoj vojsci radi svoje grude - pa zašto je sada ostavljaju, prodavajući ju u bescijenje? A ako su se borili radi dina - pa kako to oni mogu trpjeti da ovdje ostane manje muslimana, pošto

oni odu? Zar se tim sami ne dižu na din i protiv njemu?“ (Osman-Aziz 2009: 103-104)

I u pripovijetki *Između dva svijeta* (1895/1896) Osman-Aziz istrajava na crno-bijeloj tehnici⁹, s posebnom satiričnom intonacijom prema vjerskim službenicima, koji iz svoje zaostalosti i neupućenosti cijeli narod odvrćaju od napretka, okomljujući se na „kaursku knjigu“ i novo vrijeme. U tom kontekstu ilustrativan je slučaj Muhameda čiji svjetonazor biva doveden u pitanje kada upozna dva sljedbenika mladoturske ideje. Pored kritike uleme i vjerskog života u Carigradu, pripovijetka dekonstruira predodžbe o Turskoj kao „zemlji spasa“ i o identitetskoj jednosti Turaka i Bošnjaka. U prvom planu je narativ o Bošnjacima kao „strancima“ i „drugima“ u toj zemlji. Mladoturski pokret predstavljen je kao progresivan i reformistički pokret koji se protivi iseljavanju Bošnjaka, a što se, zanimljivo, ne podudara sa izvještajima austrougarskih vlasti.

Kako bi postigao psihološki efekat na čitaoca, Osman-Aziz trenutak Muhamedovog otrežnjenja smještaju u Tursku. Iz samog srca „žudeg prostora“ progovara se o njegovim negativnostima, dok, na drugoj strani, o svojoj emancipaciji Muhamed kazuje u Bosni, što dodatno usložnjava kulturno-semiotičku i spacijalnu dimanziju antiiseljeničkog narativa, kao i odnos osmanskog i bosanskog identiteta. Iako kritike vjerskog konzervativizma dolaze uglavnom od mladoturaka Namika Kemala i Ahmeda Midhata, ne nedostaje im ni patriotske note. Iz ugla takve ideologije Muhamed kritikuje i domaću bosansku ulemu,¹⁰ ali i očevu „ludu pamet“ koja ga je odvela u Tursku. Za mentalitet domaćeg čovjeka oduvijek je bio posebno važan pogled „izvana“, u ovom slučaju iz iskustva koje se drugačije odnosi prema prilikama u Turskoj i Bosni. Mladoturci Tursku posmatraju iz francuske optike, a Muhamed Bosnu iz perspektive reformističke Turske. I, upravo, taj pogled izvana vodi

⁹ Osman-Aziz ovoj temi posvećuju još dvije pripovijetke: *Izselio se* (1892) i *Sve se zaboravlja* (1894). Obje priče prate tragičnu sudbinu iseljenika u Tursku. U prvoj se prati sudbina Rizvana Alihodže, čiji su roditelji poginuli od austrijske vojske, zbog čega se on odlučuje iseliti u Tursku. I ova priča je zasnovana na tipiziranom prosvjetno-realističkom modelu. Glavni lik ostavlja djevojku Đulsu i odlazi u Tursku, a kao njegov oponent javlja se prijatelj Haso. Kao i u pripovijetki *Između dva svijeta*, prisutno je fanatično insistiranje na selidbi, kao i prodaja imovine bosanskim kršćanima u besćenje. Za razliku od ostalih pripovjedaka na ovu temu, u kojima nije bilo izričitog nacionalnog naboja i propagande, na kraju ove priče Osman-Aziz ipak posežu za nacionalnim ideologemom, propagirajući „hrvatski ponos“ Bosanaca koji se ne bi trebali iseljavati i napuštati svoju domovinu. U drugoj priči u Tursku odlazi mladi Omer-beg koji se opirao regrutiranju u austrijsku vojsku u kojoj će „služiti kaurinu (...) kmetinu jesti, neće smjeti više u džamiju...“. I ova priča, kao i druga, završava smrću (ubli ga haždžuci) glavnog junaka u iseljenišvu. Ono što razlikuje ovu pripovijetku od prethodnih jeste psihološka dvojba Omer-bega nakon iseljenja. Ovaj Osman-Azizov postupak Rizvić je okarakterizirao kao „najbolji opis psihološkog doživljaja tuđine u književnom stvaranju Muslimana ovog austrougarskog razdoblja“ (Rizvić 1990: 420).

¹⁰ O protivljenju uleme novim vremenima i obrazovanju vidjeti više u: Pandža (1938)

propitivanju, ali i razaranju uvriježenih narativa i predodžbi:

„Ti si došao ovamo da učiš, tvoj se je otac iselio, jer je moguće mislio time učiniti i neku uslugu islamu. Nu nit ćeš ti gdje učiš što naučiti, niti će tvoj otac ovdje štoviše svojoj vjeri koristiti. Kako joj je sigurno bio mrtav član u svojoj postojbini, takav će bi ti i ovdje. Tamo je za jednu obitelj manje spao broj muslima, a ovamo se povećao – za ništicu.“ (Osman-Aziz 1980: 119)
„Eto - moj je otac radi svojih ludih, slijepih hira i neznanja uništio sebe, obitelj, mene ubio – i danas sam također čovjek siromah koji nigdje ništa nemam. Strahovite su to žrtve – a što je moj otacnjima koristio islamu i Turskom carstvu?“ (Osman-Aziz 1980: 125)

Za razliku od Osman-Aziza, Edhem Mulabdić se u svojim prozama nije naročito zanimao za ovu temu, kao ni za odnos bosansko-osmansko. Teme njegovih tekstova više su bile usredsređene na odnos bosansko-austroougarsko. On je bosanski kulturni, politički i ideološki kontekst, kao i pozitivne i negativne reperkusije okupacije, suočavao i propitivao iz onovremene zapadno-evropske perspektive. Tek u nekoliko rečenica romana *Zeleno busenje* (1898) se nagovještava selidba u Tursku: prvi put kada se odbrani Bosne pridružuju seljaci koji „još ne odseliše“, a drugi put nakon ubistva Alijine i Ahmetove majke kada vlasti nisu mogle pronaći ubicu (*Sad su istom nazrijevali šta ih čeka svijju, pa se počelo pogovarati o seobi, da ovdje nije stanka*). Također, ni u pripovijestima (*Nova vremena*), crticama i slikama iz života ova tema nije obrađivana. Izuzetak je *Autobiografija* gdje nas upoznaje sa svojim dvojabama treba li nastaviti svoje školovanje u Turskoj ili se prilagoditi novim društvenim i političkim okolnostima.

„Mene obuzimahu misli, da onaj život, koji je kod nas prekinut, negdje još tinja, ako je Švabo pritisnuo Bosnu, Turska je još ostala cijela i u njoj Carigrad, gdje se zgrće svijet mojih misli i želja, sa svijju strana. Prolaze misli, a ja nosim te misli kao tajnu u sebi. Nemam ni sredstava ni odvažnosti, da se uhvatim u koštac sa sudbinom, da krenem u svijet. Nakon puno borbe sa samim sobom, ja se odlučujem, ali samo odlučujem, da idem, a izvedbu te odluke povjerio sam starom jednom čovjeku, prvom prijatelju očinu i našem komšiji, da me pomogne i uputi da nastavim započete nauke u Turskoj. Ali udari tu na nešto, čemu se nisam nadao.“ (Mulabdić 1931: 307)

Uz Osman-Aziza sigurno najveći protivnik emigracije među bošnjačkim književnicima od aneksije (1908) bio je Šemsudin Sarajlić. On je u pripovijesti *Razija* (1906/1907;1908) otvorio brojna pitanja ondašnjeg vremena, uključujući i pitanje iseljništva. Njegove stavove protiv iseljavanja u priči zastupaju dva mladića (narator i Šefik). Rješenje dramatične situacije oni vide u obrazovanju i praćenju novih društvenih i političkih trendova, a nikako u opiranju i širenju panike, kao ni u

nostalgičnim uzdisajima za prošlim vremenima. Pripovijest poseže za *žanrom pisma* kao oblikom izvještaja o stanju iseljeničkog stanovništva u Turskoj. Jedan od dominantnijih narativa u krugovima konzervativaca, a čije je ovdje reprezent Akif-aga, jeste spin o „vlaškom zulumu“ i da se „ne bude tuđa sluga“. Sarajlić otvara i pitanje učešća uleme u proiseljeničkoj agitaciji (Began-efendija), kao i pitanje tobožnjih poziva iz Turske da se napusti Bosna (Akif-agin rođak). Ovakvi pamfleti zasnovani su na istoj onoj matrici koju smo imali u pjesmi pronađenoj kod Arifa Hikmeta, sa svim pozitivnim i negativnim stereotipnim slikama Turske i Austro-Ugarske. Kao rješenje Sarajlić zagovara obrazovanje, rad, ekonomski i kulturni napredak. Angažman uleme na iseljavanju kritizira u zapisu *Jednom iseljeniku* gdje se poziva na primjer Poslanika a. s. koji je, nakon hidžre, želio da se vrati u Meku, a „ti, nesretni sine, pljuješ na svoju rođenu grud, koja je te odgojila i othranila; ideš iz nje, ne onamo gdje bi mogao širiti islam, nego onamo, gdje ćeš sa bratom muslimanom podijeliti njegovu možda jedinu kuću i njivicu zemlje – stijesniti i njega i sebe, a to sve zato da ti rekne svijet od koga ti bježiš da si ‘dobar turčin’ što si otišao odavle i tamo negdje preko devet brda smjestio se da živiš isto onako kao što si i ovdje živio“ (Sarajlić 1997: 151). Na drugoj strani, Sarajlić, preko Razinih pisama kao svjedočenja o život u Turskoj urušava pozitivnu sliku o položaju iseljenika „pod sultanovim skutima“. Iz njenih pisama vidljiva je nostalgija za Bosnom i želja za zapadno-evropskim obrazovanjem s kojim se već bila upoznala prije iseljenja (...*imam dvije rane na srcu: jedna što ostavljam domovinu, druga, što ostavljam život u koji istom bijah ukoračila...*). Valja kazati da ova pripovijest propituje i narative o „vlaškom zulumu koji je dodijao“ tako što im dijalektički suprotstavlja sliku vlastite nemarnosti, apatije i nebrige za imetak, kao i nerazvijenu svijest o domovini.

„Zašto ne seliše vlasi odavle za turske vladavine? Nego su ovdje služili cara i age, a vazda kukali da im je zlo i dozivali Evropu četiri stotine godina da ih spasi od turskog ‘zuluma’. A mi? Dok šta malo šušne, dižemo se na seobu, da ostavimo pritom svoja krvlju stečena dobra dušmaninu. Vi eto odlazite, a šta mislite, kome će dopasti vaše dobro? (...) Vi ćete to podati kakvom Muslimu, a to će učiniti još petorica drugih, koji će, ugledavši se u vas, pomoći da i oni izhidžrete. Vas pet povući ćete drugih trideset – četrdeset za sobom, a sva vaša dobra kupiće npr. petorica aga Muslimana. Danas sutra, kada oni izumru, kome ostaje njihov imetak? (...) Mi trošimo, ne pazimo, a komad po komad imanja i čifluk po čifluk zamiče u banku ili gazdi na račun... Neće li jedanput otići tako i vaša imanja i vaša krasna dobra, dok se vi budete patili tamo negdje u dalekoj Turskoj bez lijepa stanja, bez zarade i dobre have? Stoga velim, ne bih ostavio Bosne. (Sarajlić 1997: 71)

Narativ o seobi u Tursku karakterističan je za skoro svu pripovjednu prozu prosvjetiteljskog realizma.¹¹ I autor crtice *Moj prijatelj Mehmed* (1910) Nedžib Šefki slijedi obrazac i pripovjednu konstrukciju priče *Između dva svijeta* Osman-Aziza. Kritizira konzervativna stajališta starijih generacija (Osman Jahić) koje, svojim svjetonazorom, uništavaju živote mlađim generacijama, primoravajući ih na emigraciju. Kao i Sarajlićeva pripovijest, i ova crtica je preuzela formu pisma kao oblik izvještavanja o statusu iseljenika. Narušavajući idiličnu sliku Turske, posebno kroz prikazivanje odnosa domicilnog stanovništva prema doseljenicima („...kao da smo cigani“), kao prostor smiraja, radosti i uživanja predstavlja Bosnu. Suprotno ovakvoj slici stanja iseljenika, Šefki naglašava dobrohotnost „i vlaha i turčina“ u Bosni, što, naravno, može nositi i neke druge ideološke implikacije u kontekstu nastanka ove priče. Na žestokom udaru autora je obrazovanje, koje nije bilo u skladu sa povijesnim trenutkom. „Žuđenom evropskom znanju“ sa početka priče suprotstavlja se loše obrazovanje u Carigradu gdje se po deset godina samo uči „arapska gramatika“, umjesto da se „uz nju zajedno uče i druge svjetske nauke“.

„Tamo se govori, kako ovamo car daje zemlju, kuću, volove, a to je posve prosta laž. Neki dakako, što su prije nas iselili, dobijali su po komadić zemlje, ali je to sve kukavno. Zemljište se to nalazi u jednoj pustoši, gdje slabo što može da uspijeva. Kućice su obične, slične našim kolibama, što ih mi po našim baščama pravimo. Nema ovdje onih zelenih livada i šumica kao tamo. (...) Pare smo, kako rekoh, sve potrošili, pa dok se ovaj mjesec navršši, pošto nemamo čime da dalje plaćamo, istjerat će nas iz kuće, a tek ćemo onda pasti u pravu bijedu. A kakav je

¹¹ Ovdje je neizostavno važno spomenuti i prozni opus Abdurezaka Hifzi Bjelevca. On je u svojim romanima otvarao brojna pitanja o odnosu bosanskog i osmanskog, pa u tom kontekstu i nezaobilaznu temu iseljavanja Bošnjaka u Tursku. Ovom temom posebno se bavio u romanu *Ana Zolotti* (1920) promovirajući tezu da je Austro-Ugarska plaćala Turskoj da prihvati muhadžire iz Bosne i da je ona direktni krivac za iseljavanje. I kod Bjelevca se nadmeću dvije struje: prosvjetitelji i tradicionalisti, demistificira se slika Turske (*... ali nije imao odvažnosti da im reče istinu i da im rasprši lažne iluzije o umišljenoj sreći i blagodatima u Turskoj*), agitira se protiv iseljavanja, spominju se malarična područja (*Osim toga, obećao im da će poraditi da ih ne pošalju u Ankoru i kakav bolesni predjel, gdje bi izumrli i pobolili se...*), marginalizacija (*Ismijavat će ih, smatrat će ih bespravni i klonuti ih se... Zvat će ih pogrdnim imenom: "muhadžiri" (...) Ni danas ga ne trpe, samo što nije Turčin!... Oni ne trpe nikoga; njihov šovinizam ne priznaje nikomu pravo u Turskoj osim onima koji su rođeni u Turskoj... Pa ti bijednici biće prezirani u Carigradu (...) Propast će u moru Turaka... A za toliko će ih manje biti u Bosni koji se ni odaklen neće moći nadoknaditi*) i sl. Naredne rečenice izgovara sveznajući narator: *Neki uplivni Bosanci, a možda i prevejana austrijska diplomacija isposlovale su kod Turske da se iseljenici smještaju u Aziju i da im se daje kroz neko vrijeme jedna izvjesna potpora. Da li je to Turska plaćala ili Austrija, teško je utvrditi, a li po vjerodostojnim izjavama bilo je vjerovatnije da su to bili prsti lukavog de Kalice (austrijski poslanik na turskom dvoru) koji je išao za istrebljenjem našeg elementa iz Bosne i naseljenjem tuđinaca. Inače stanje iseljenika u Turskoj bilo je vrlo jedno i zadavalo Turskoj mnogo brige da je jednom jedan viši činovnik komisije za iseljivanje rekao: ako i vjera nalaže, da se brinemo za Muslimane, ti Bosanci nisu to zaslužili. Lijeni su, neradni bez ikakva umijeća. U Angoru ćemo ih...* (Bjelevac, 1979: 206-207). Bjelevac je i u romanu *Pod drugim suncem* (1914) opisao status iseljenika u Turskoj, potencirajući nostalgiju za domovinom i „svojim“ suncem.

tek svijet ovamo? Da te vidi, kako umireš od gladi, niko ti ne bi pružio komadić hljeba. Tamo je drukčije. Otišao vlahu ili turčinu svaki će ti dati da pojedješ i da u suhu i toplu prenočiš. Ovdje nas svako prezire. Tako nas gledaju i tako postupaju s nama kao da smo cigani. Nigdje se ne može posla naći, da se što god zasluži. Sve te, malo i veliko, prezirim okom gleda, kao da si cijeli svijet porobio i popalio. (...) Otac mi boluje ima već nekoliko dana od groznice, a i mene je počela da hvata.“ (Šefki 1910: 23)

U časopisu *Behar*, čije je uredništvo zagovaralo neku vrstu simbioze između evropskih kulturnih tekovina i (bosanskog) islama, objavljene su tri pripovijetke u kojima se prema tipiziranim binarnim obrascima propagiraju antiiseljenički narativi: prosvjetiteljsko-moralističke tendencije “novih generacija“ vs. okcidentalistički diskurs “starih generacija“. Riječ je o pripovijetkama autora Mehmeda Kadrispahića, Mehmeda Hilmi Hodžića i H. Rašida Tvrtkovića. Svaka priča je osobena je po načinu reprezentacije muhadžirluka. *Muhadžir* (1902/1903; br. 10-13) Mehmeda Kadrispahića je priča koncipirana na šablonima preporodne književnosti gdje se, na jednoj strani, Mula Adem protivi modernom obrazovanju koje „vlaši muslimansku djecu“ (...oteli dijete da ga povlaše), zbog čega se odlučuje iseliti preko bosansko-turske granice (u Pljevlja) kako bi sačuvao “djecu i din“. Kao antipod javlja se Mujaga koji je zagovornik evropeizacije i ostanka u domovini. Posebnost ove priče ogleda se u tome što se Mula Adem s porodicom vraća u domovinu (... da znam da i daju sad bi se dolje vratio...) nakon čega njegov sin završava evropske škole i postaje seoski muhtar. To implicira da austrougarska vlast uvodi praksu ponovog prihvatanja muhadžira, omogućujući im i da napreduju u karijeri. Cilj je očit - demistificirati narativ o „kourskom školstvu“ što je bilo vrlo zahtjevno budući da narcizam tribalnih ideologija i tradicija počiva na narativu o samooblikovanju, a ne i učešću Drugih u tom procesu. Po sličnom modelu sročena je i pripovijetka *Muhadžir: istiniti događaj* (1909) H. Rašida Tvrtkovića u kojoj se lik hadži Muharem, nakon boravka u Turskoj, gdje su mu pomrli skoro svi članovi porodice, vraća u Bosnu ponukan samrtničkom besjedom svoje supruge i žalom što pred smrt nije vidjela „ono drago mjesto, gdje sam se rodila i toliko veselja i rahatluca provela“ (Tvrtković 1909: 346).

Pripovijetku *Muhadžir: priča iz bosanskog života* (1909) sa izrazito prosvjetiteljskim i političkim angažmanom napisao je Muhamed Hilmi Hodžić. Autor otvoreno problematizira ulogu Džabićevog pokreta koji diže „huke i buke“ o vjerskoj ugroženosti spinujući „da će nas Švabo svijju poklati, istjerati iz kuća, pokrstiti nam djecu i još koješta“ (Hodžić 1909: 13). Kritički je nastrojen i prema osmanskoj vladavini u Bosni, naročito prema klasnoj povlaštenosti begova i aga, koji su „osim carske plaće

gulili gdje su što mogli“. Stoga je, prema Hodžiću, „Turskoj bilo od koristi da se Bosne i bosanskih begova, aga i kapetana kutarisala“ (Hodžić 1909: 15) Narativom o klasnom oslobađanju seljaka od begova i aga nastojalo se pokazati da je Austro-Ugarska Monarhija osim civilizacijske misije provodila i socijalnu i ekonomsku pravdu (*A sada i beg i aga i kmet i zanačija, svi moraju čak u jednu sobu, jednake haljine, jednako sve*) i garantirala sigurnost imovine seljaka. Na istom tragu, Hodžić otvara pitanje lojalnosti begova i aga „novoj upravi“ te kako se oni pričom o iseljavanju „ne daju navesti na tanak led“. Ciljano smještajući radnju na selo, autor osuđuje ulogu Džabićeva pokreta u stvaranju psihoze kod seoskog stanovništava. A da je fokus Pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju bilo upravo selo svjedoči i izvještaj austrougarske vlade u kojem se navodi da Džabićevi ljudi idu „od sela do sela, od kuće do kuće priređivaju formalni plebiscit da li će muhamedanci radije da žive pod sultanom ili carem Franjom Josipom...“ (prema Bougarel 2020: 43) Ovaj izvještaj kao da prati i Hodžićeva pripovijetka. Odnos „nove“ i „stare“ vlasti predstavlja preko metonimijskih figura sultana i cara, a tu je i sakupljanje plebiscitarne većine (potpisa) – u priči „muftar“ sakuplja potpise onih „koji su za sultana“. Otvarajući socijalna pitanja u okvirima prosvjetiteljsko-moralizatorskog narativa, pripovijetka cilja na dva veoma važna društvena pitanja: deosmanizaciju Bosne i demontažu klasne elite (begovi i age) kao simboličkih nasljednika prethodnog sistema. Stoga je i binarni simbolički motiv „berićeta“ naših (drvenih) i njihovih (gvozdenih) kašika s početka pripovijetke važno pročitati u ovome ključu.

“Ko će se seliti? Ko će se prevjeriti; ko ih sili? Ja ne vjerujem, da to švabo da! Ta on je bolji Turčin od mnogih naših Turaka. On nam pravi džamije, mektebe, daje plaću našim hodžama, nagoni u džamiju i sve što bi jedan najbolji Turčin radio; pa da se sad sve prevjeri, to ne mogu vjerovati. Čuo sam od pametnih ljudi u gradu, da se je Franjo Josip zakleo sultanu, da će tursku vjeru u redu držati, i da krivo nikom učiniti neće.“ (Hodžić 1909: 14)

“Nama ne može ljepše i slobodnije biti, pa da dođe stotinu sultana. Mi klanjamo – ko hoće – ko i oni u Carigradu. Ezani muhamedija uči na džamijama, djeca idu u mekteb, žene sakrivene; avlije ograđene, imetak zaštićen, pa šta nam više treba.¹² Ovi što traže neke tačke još u našoj uredbi vjerskoj kao za vakuf, škole i medrese imaju pravo i dobit će. Država će sve opravdane zahtjeve svojih podanika uvažiti. Samo ne bi trebalo ovoliko huke i buke dizati; to bi se moglo mirnim putem, a ne zavaravanjem, huškanjem i uznemiravanjem mase. Sa ovakvim bi se moglo samo škoditi narodu, narod bi se mogao početi seliti, a ništa po srijedi, pa bi se s tim samo muslimanskom elementu naškodilo jer bi oni koji bi ostali, bili u manjini.“ (Hodžić 1909: 17-18)

¹² Ovaj dio pripovijetke zanimljivo bi bilo komparirati sa Đikićevom dramom *Muhadžiri*.

„Izbi to iz glave. Jesi li ti čuo, da koji aga trgovac ili beg ide iz grada. Neće oni vjera i Bog. Njih vlasi ili poluvlasi ne mogu nagovoriti?...

- Neće oni, kukvice, vole švabu! Mi smo se za njih i prije bili, a oni u kraj.
- Nije to tako, dragi moj, nego oni su pametni pa se ne daju navesti na tanak led. Ima i njija, koji za svoj interes igra, kako vlaške diple sviraju. Zar ti misliš da nema Turaka, da će sve naše selo nagovoriti, da odete i da propadate, samo da ugodi svom “kumu“ Jovi, a s tim da nešto profitira.“ (Hodžić 1909:19)

Uz prozne žanrove, u agitaciji i apelu protiv iseljavanja bošnjački književnici posezali su i za dramskom formom. Kako uočava Josip Lešić, ove drame bile su „angažirani scenski plakat“ i imale jasnu političku intenciju – zaustaviti iseljavanje (Lešić 1989: 79). Efekti scenske izvedbe u tom pogledu dosta su efikasniji od drugih književnih žanrova. Kada je u kontekstu naše teme riječ o bošnjačkim dramskim piscima do 1918. godine, svakako posebno mjesto zauzimaju Osman Đikić i Sejfuddin Huseinagić (Fikret), a nakon Prvog svjetskog rata Ahmed Muradbegović. Drama *Muhadžiri* Osmana Đikića kontinuirano se na tipiziranu prosvjetiteljsko-realističku narativnu matricu sraza “starih“ i „novih vremena“ uz neizostavnu aktuelizaciju odnosa bosansko-osmansko. Kroz priču o porodičnom rasulu zbog seobe, Đikić dramu iseljavanja i iseljenika locira u vrijeme kada se urušava cijela jedna zamišljena projekcija Turske kao raja na zemlji. Dramska radnja podijeljena je u dva dijela: prvi koji govori o procesu iseljavanja, a drugi o sudbini iseljenih porodica. U prvom dijelu recikliraju se svi narativi koji su karakteristični i za prozne tekstove, s tim što se otvaraju još dodatna dva problema: prvi je koloniziranje muslimanske zemlje i naseljavanje napuštenih ili prodanih zemljišta i kuća, a drugi, u nekim ranijim tekstovima samo naznačen, nemogućnost da se prihvati novo vrijeme i novi društveni okvir. Akteri sukoba su glavni lik Alija i njegov brat Zaim. Zaimovi svjetonazori su formirani na evropskim vrijednostima (čita strane novine, nosi „uske moderne gaće“ i sl.), za razliku od Alije, koji bježi iz Bosne kako se „ne bi opoganio“ novotarijama. Đikić otvara i brojne druge teme, pa tako “fratri otimaju djecu“ (aluzija na Fatu Omanović), „aginsko se predaje u ruke kmetu“, „ženama će se skidati feredže“, sknavi se intimni prostori doma i sl. Kritizira agitiranje za iseljavanje (Hasan Nović), ali donosi i spin da su protivnici iseljavanja „podmazani švapskim krunama“. Polarizirani narativi o “prtlanju u Tursku“ generiraju sukob braće: Alija svoje ‘znanje’ temelji na slušanju priča i prepričanim novinskim člancima (“...nisam

vidio, ali sam mnogo, mnogo o tome slušao.“), Zaimu čita članke protiv iseljavanja i zagovara “novo vrijeme“.

Međutim, i u ovoj drami nosioci patriotske ideje nisu zagovaratelji tradicionalnih vrijednosti, već oni koje prihvataju “novo vrijeme“ i učestvuju u društvenom progresu. U drugom dijelu drame dolazi do inverzije značenja prostora. Žučeni prostor Turske postaje prostor patnje, a nekadašnji prostor patnje – Bosna – preobražava se u prostor spasa. Porodično rasulo, bolest, neimaština, hajdučija, otmica žene (koja se protivila migraciji) i djece – sve su to surove slike života u Turskoj. Mučne slike muhadžirske svakodnevice podloga su za kritiku vlastitih iracionalnih postupaka na kraju drame, a ta kritika prerasta u svojevrsnu pobunu i moralizatorsko-propagandni poklič za povratak u domovinu.

Dramu pod naslovom *Domovina* (1918) u cjelini posvećenu predstavljanju tegobnog života iseljeničkog stanovništva napisao je Sejfuddin Huseinović (Fikret),¹³ Kao i prethodna drama, ona aktuelizira posljedice iracionalnog iseljavanja, ali na jedan dosta složeniji način otvara i pitanje statusa iseljenika u Tursku. Kako zaključuje M. Rizvić, drama predstavlja „krajnji domet i završnicu književne ideologije emocionalnog odvajanja bosansko-hercegovačkih Muslimana od Turske, prosvjećivanja koja učvršćuju saznanje o njihovom narodnom slavensko-bosanskom porijeklu i identitetu...“ (Rizvić 1990: 362) U prvom planu su imago-tipske slike odnosa turskog stanovništva prema muhadžirima. Useljenici su doživljeni kao “cigani“, kao ljudi „drugoga reda“, čija sudbina isključivo zavisi od dobre volje domaćeg stanovništva, a nikako zagarantovane sigurnosti sultana. To najbolje svjedoči brak (prodaja) Hajrije i Ševkibeya u kojem bezobzirni Turčin uništava život svoje žene, opravdavajući se time da ona „ne podnosi našeg odgoja i našu narav“, da

¹³ Budući da je u književnohistorijskoj literaturi malo biografskih podataka o Sejfuddinu Huseinagiću (pseudonim Fikret), ovdje ćemo navesti neke od važnijih. „Rahmetli Sejfo rođen je 1886. godine u Šuici, kotar Livno. U ranom djetinjstvu izgubio je Sejfo svoje roditelje. Nakon što je završio osnovnu školu, pohađao je u Sarajevu trgovačku školu, a u Zagrebu trg. akademiju. Nakon apsolvirane trg. akademije služio je najprije kao praktikant u Zemaljskoj banci u Sarajevu kojih 6 mjeseci pa je zbog bolesti morao nastupiti dopust i pošao na liječenje u Tarčin. Pošto se je od ove bolesti oporavio, nastavio je službu u Tešnju kod Prve musul. banke, gdje je katko vrijeme ostao jer se međutim 1911. godine počela osnivati Muslimanska centralna banka u Sarajevu. Kod osnivanja ovog prvog velikog muslimanskog novčanog zavoda u Bosni i Hercegovini pod rukovodstvom Ademage Mešića glavni posao vodio je Sejfo. U toj je banci ostao činovnik, a zatim prokurista, a pod kraj 1919. postao je zamjenikom ravnatelja tog zavoda.(...) Sejfo je pisao mnoge stručne, političke i beletrističke članke, a njegovu vrlo uspjelu dramu „Domovina“ izdala je Matica hrvatska u Zagrebu. Najistaknutiji politički momenat njegova patriotizma očitovao se u jednom momentu, kada je Sejfo je jedan od rijetkih muslimana za vrijeme rata ustao svim silama i pisao vrlo smione izjave protiv pripajanja Bosne Madžarskoj. (...) Sarajevo još nije doživjelo nadgrobne pjesme nad grobom jednog muslimana, pa ako to i nije običaj među muslimanima, ugodno se dojmilo sviju pristaša, pa i samih muslimana dirljivi izraz pieteta, koji se je odužio „Trebević“ svom dugogodišnjem članu“ (Anonim 1922: 94-97). Umro je 8. aprila 1922. godine. U polarizaciji bošnjačkih intelektualaca, bio je prohrvatski orijentiran.

je ona „stranac“ te da je „ciganka crna“. Na drugoj strani, lik Muhadžira simbol je nehumanog odnosa domicilnih prema useljeniku koji je, zbog neimaštine, morao prodati vlastito dijete (Esmu) kako bi prehranio ostatak porodice. S druge strane Haki-beg se kritički odnosi prema iseljeništvu iz pozicije iseljenika. Njegove dionice u dijalogima artikuliraju sraz zamišljenog i zatečenog stanja u Turskoj, pokazujući da se ništa nije obistinilo od onoga što je obećavano, ali još manje su se obistinili strahovi od diskriminacije Bošnjaka u Austro-Ugarskoj. I kod Huseinagića se osjećaj drugosti i stranosti prevladava protunarativom o povratku u domovinu – Bosna se u iseljeničkoj vizuri preobražava u „zemlju spasa i sreće“.

OSMANBEG (tarući suze):

Hoću, braćo! Sada sam upoznao, gdje sam i s kim sam. Sada vidim što sam učinio. Ah, ja luda! Zašto sam došao ovamo, zašto sam ikad i pomislio na hidžret!? Gdje sam vidio sreću? Zar ovdje, gdje nije siguran obraz, gdje nas muhadžire svako prezire, gdje nas Turci nazivaju ciganima, gdje nas ubijaju? Oh, zašto dođoh ovamo, zašto ostavih svoju rođenu grudu, svoj zavičaj?! Zašto, zašto, oh! (Uhvati se rukama za glavu, gorko plačuć.)

(...)

OSMANBEG:

Hajde braćo, mrtve opremimo,
Onda ćemo svi u domovinu,
Da kažemo i ostaloj braći –
Kako su nas ovdje dočekali
Živjet ćemo, braćo, zagrljeni
Čuvat ćemo svoju djedovinu,
Proklet bio, tko je ostavio!

MEHAGA:

Natrag, braćo, svi u domovinu!

OSMANAGA:

Proklet bio, - tko dom ostavio!

(Fikret 1918: 90-91)

Drama *Muhadžiri* (1928) Ahmeda Muradbegovića otvara važno pitanje o iseljeništvu – *status domaćih agitatora*. K tome impregnirana je Muradbegovićevim slavensko-bosanskim ‘rasnim’ gledištem koje je on zastupao u publicističkim

tekstovima.¹⁴ Zaplet u drami započinje sukobom Namika, mladića progresivnih ideja, sa agitatorom seobe u Tursku (Velija) i kupcem muhadžirske zemlje (Austrijancem Steinom). Odnos agitatora i kupaca prema muhadžirskoj imovini je nemilosrdan. Žele je kupiti za vrijednost “putnog troška do Turske“. Meta kritike je i neukost muslimanskog stanovništva i njihov otpor novim vremenima te neupućenost u društvene procese (ne znaju da li u Turskoj vlada sultan ili Kemal Atatürk). Budući da je napisana desetak godina po završetku Prvog svjetskog rata konstruirana je na drugačijoj ideološkoj matrici od prethodnih drama. Kao protagonist tzv. integralnog jugoslavenstva Muradbegović u ovoj drami protežira identitetski raskid s Turskom, a činom protjerivanja Austrijanca Steina iz Bosne, distancira se i od Austro-Ugarske monarhije. Stoga “kaurin“ (Stein) u ovoj drami ne uživa onu imagološku reprezentaciju kao u djelima preporodnog doba. Evropski “kaurin“ je u tim djelima prekodiran u nosioca evropskih vrijednosti, iako je u bošnjačko-muslimanskom povijesnom obzoru on negativno denotiran. Dočim već kod Muradbegovića ovaj imago tip je predstavljen kao negativac i uzurpator „naše djedovine i šukundjedovine“.

NAMIK: Pa zar ste vi njegov narod, ako Boga vjerujete. Zar vi mislite da će vas i jedan Turkuša smatrati svojim čovjekom, kada niste ni njegove krvi ni jezika. Tjerat će vas sa svoga praga, kao što se tuđe tjera. (Muradbegović 1928: 359)

NAMIK: ... Ja vam kažem, da sultana nema, da je sultan svrgnut i da je protjeran i tamo vlada Kemal-paša i ne podnosi ni jednog stranca u svojoj državi. (...) ... ja sam čuo kada mu ta hanuma veli: „Gonite to prljavo muhadžirsko pseto, da mi kuću ne ukalja. Eto to je naš čovjek u toj zemlji dočekao. (Muradbegović 1928: 360)

NAMIK: I još nešto, Švabo, savjetujem da što prije prodaš ono što si opljačkao od našeg svijeta i seliš otklen si i došao... Jer, upamti, Švabo, ovo je naša zemlja, slobodna i jaka, i u njoj nema mjesta za nepoštene tuđince. Jesi li me razumio. (Muradbegović 1928: 362)

Književna reprezentacija iseljavanja Bošnjaka u Tursku po uspostavi austrougarske uprave ne završava se Muradbegovićevom dramom; ona je nastavljena i u književnosti do danas, posebno u onim književnim obradama čiji su književni svjetovi, u temporalizaciji i ubikaciji sadržaja, zahvatili kulturne, društvene i političke procese s kraja 19. i prve polovine 20. stoljeća (Skender Kulenović, Derviš Sušić, Halid Kadrić i dr).

¹⁴ Više u Muradbegovićevim publicističkim tekstovima: “Problem jugoslavenske ideološke izolacije“, “Izolacija Muslimana“, “O karakteru i psihi naših muslimana“ i sl.

KA ZAKLJUČKU

Antiturski narativ i propagiranje vrijednosti “novih vremena“ opća su mjesta književnih tematizacija iseljništva u prvoj polovini 20. stoljeća.. Književnost je u ovom periodu imala snažnu ulogu u rekonfiguriranju kulturnog identiteta Bošnjaka iz orijentalno-islamskog u zapadno-evropski. Pri svemu tome legitimna su i pitanja koliko su naši pisci u reprezentaciji/konstrukciji identiteta posezali za orijentalističkim diskursom na fonu evropskih kolonijalnih politika? Dalje, ovo se pitanje može proširiti i na dilemu da li su granice „ova dva svijeta“ ucrtane i u granice književnog teksta jer onaj ko je izložen djelovanju kolonijalnih diskursa manje ili više usvaja i oblikuje viđenje svijeta u projektovanim okvirima?

U kontekstu prosvjetiteljskog realizma shematizirane predstave i slike projiciraju ustaljenje, tipske obrasce i formate o novom vremenu, ali paralelno i učvršćuju negativne slike drugog i drugačijeg (npr. negativna slika Turske i staroga vremena). Narativni obrasci o muhadžirluku oblikovani su shodno autorovim ideološkim, kulturnim, vjerskim gledištima, a legitimitet narativnih konstrukcija proizašao je iz „zagledanosti“ književnosti u zbilju.¹³ Ukoliko je gledište autora uronjeno u religijski diskurzivni obrazac, narativne konstrukcije o iseljništvu će ga reflektovati, katkad do profanosti – slučaj Osmana Nuri Hadžića. Na drugoj strani, ukoliko je gledište utemeljeno na etno-identitetskoj osnovi, književne reprezentacije preferirat će slavensko-bosanski/bošnjački tip identiteta (S. Huseinagić, A. Muradbegović). Naravno, gledišta u tekstu mogu biti promjenjiva u, istina rijetkom, naratološkom višeglasju, premještanju s autorskog pripovjedača na junaka ili intradijegetičkog naratora. Budući da je ovdje riječ o sukobu vrijednosti, upravo utilitarna funkcija tekstova ostvaruje i praktični moralni smisao. Pristup ovoj temi iz etičke perspektive otvorio bi, međutim, mnoštvo drugih intepretativnih linija jer je estetska funkcija ovih tekstova neumoljivo podređena moralnim principima i političkim ciljevima – agitirati i zaustaviti seobu.

LITERATURA:

1. Anonim (1901), “Hidžret“, *Bošnjak*, god. XI (26. decembar), Sarajevo.
2. Anonim (1909), “Pismo iz Turske“, *Bošnjak*, god. XIX (3. decembar), Sarajevo
3. Anonim (Osman Nuri Hadžić) (1902), *Muslimansko pitanje u Bosni i Hercegovini*, Tisak dioničke tiskare, Zagreb

4. Anonim (1922), "Sejfudin Huseinagić", *Napredak (kalendar)*, str. 94-97.
5. Bajramović, Muris (2019), *Književnoteorijske teme*, Udruženje za filozofiju i društveno-humanistička istraživanja Eidos, Zenica
6. Balić, Smail (1999), "Bošnjaci u inostranstvu: iseljenici, pustolovi i prognanici", *Glasnik Islamske zajednice*, br. 5-6, str. 459
7. Bjelevac, Abdurezak Hifzi (1979), *Ana Zolotti*, u: *Izabrana djela* (knj. 1), Svjetlost, Sarajevo
8. Bjelevac, Abdurezak Hifzi, "Selitbe u Tursku", u: *Rukopisu monografije muslimanske istorije*, HAS, ZV-491, str. 3.
9. Bogićević, Vojislav (1951), "Emigracija muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba Austro-Ugarske vladavine 1878-1918. godine", *Glasnik VIS-a*,
9. Bougarel, Xavier (2020), *Nadživjeti carstva: islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*, UMHIS, Sarajevo
10. Cvijić, Jovan (1910), "O iseljavanju bosanskih muhamedanaca", dostupno na: <https://www.rastko.rs/antropologija/cvijic/govori-clanci/jcvijic-iseljavanje.html> (Posjećeno 3. 4. 2020.)
11. Đikić, Osman (1908), "Ne selite, braćo!", *Musavat*, br. 13 (27. mart), str. 1
12. Fikret (Sejfuddin Huseinagić) (1918), *Domovina: dramska priča u dva čina*, Matica hrvatska, Zagreb
13. Fanon, Franz (2003), "O nacionalnoj kulturi", *Razlika/ Difference: časopis za kritiku i umjetnost teorije*, br. 3-4, str. 103-112.
14. Hasanović, Avdija (2019), "Pojam hidžre u arebičkoj štampi", dostupno na: <http://avdijahasanovic.blogger.ba/arhiva/2019/05/29/4151367>
15. Hodžić, Mehmed Hilmi (1909), "Muhadžir: priča iz bosanskog života", *Behar*, br. 1-2, str. 12-19.
16. Imamović, Mustafa (1996), *Bošnjačka emigracija*, Bošnjački institut Zurich, Sarajevo
17. Kadrispahić, Mehmed (1902), "Muhadžir", *Behar*, br. 9 (131-133), 10 (147-149), 11 (163-164), 12 (179-180), 13 (195-198)
18. Kamberović, Husnija (2005), *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Naučnoistraživački institut „IBN SINA“, Sarajevo
19. Kapetanović Ljubušak, Mehmed-beg (1893), *Budućnost ili napredak muhamedanaca u Bosni i Hercegovini: namijenjeno za pouku i ogled nekoj našoj braći Bošnjacima i Hercegovcima*, Tiskara Spindlera i Löschnera, Sarajevo
20. Kemura, Ibrahim (1970), "Dva patriotska apela bosanskih muslimanskih prvaka iz prvih godina austro-ugarske okupacije", *Glasnik VIS-a*, xxxiii/9-10, str.

436-443.

21. Kemura, Ibrahim (1971), "Jedna značajna akcija protiv iseljavanja muslimana", *Glasnik VIS-a*, br. 1.2. str. 6-15.
22. Lavić, Osman (1996), „Iseljavanje Bošnjaka muslimana iz BiH za vrijeme austro-ugarske vladavine i risala Mehmeda Teufika Azapagića“, *Anali GHB*, Vol 10 No 17-18, str. 123-130.
23. Lešić, Josip (1989), *Vrijeme melodrame*, Svjetlost, Sarajevo
24. Mešić, Ademaga (1933/1934), "Sjećanje na Safvetbega“, *Novi Behar*, br. 19-21, str. 279.
25. Mulabdić, Edhem (1931), "Autobiografija“, *Novi Behar*, br. 21, str. 305-307.
26. Mulabdić, Edhem (1927/1928), "Naši stari“, *Novi Behar*, br. 2, str. 3-4.
27. Mulić, Hamdija (1911), "Pravi hidžret“, *Gajret*, br.12, str. 183.
29. Nametak, Alija (1933), "Narodni osjećaji bosansko-hercegovačkih muslimana iseljenih u Tursku“, *Napredak: glasilo hrvatskog kulturnog društva Napredak u Sarajevu*, br. 3-4, str. 41-42.
28. Nametak, Alija (1935/1936), "Jedna anonimna propagandna pjesma o iseljavanju bosanskih muslimana u Tursku“, *Novi Behar*, IX, br. 20, str. 277-279.
29. Osman-Aziz (2009), *Bez nade* (PDF- izdanje) na: bosnamuslimmedia.com
30. Osman-Aziz (1980), "Između dva svijeta, u: *Izabrane pripovijetke*, Svjetlost, Sarajevo
31. Pandža, Muhamed (1938), "Merhum Džemaluddin Čaušević," *Novi Behar* XI, br. 20, str. 297–306.
32. Rizvić, Muhsin (1990), *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918*, El-Kalem, Sarajevo
33. Sarajlić, Šemsudin (1997), *Iz bosanske romantike*, BZK Prepod, Sarajevo.
34. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog ideniteta*, Lijepa riječ – BZK Preporod, Tuzla
35. Šefki, Nedžib (1910), "Moj prijatelj Muhamed“, *Gajret*, br. 1, str. 21-24.
36. Švalić, Murat (1928/1929), "Selenje bosansko-hercegovačkih muslimana u Tursku“, *Novi Behar*, br. 16, str. 244.
37. Tvrtković, H. Rašid (1909), "Muhadžir“, *Behar*, br. 22, str. 345-346.
38. Wood, James (2008), *Proza na djelu*, Naklada Ljevak, Zagreb

BETWEEN ORIENTALISM AND OCCIDENTALISM: NARRATIVES ABOUT EMIGRATIONS OF BOSNIAKS TO TURKEY IN BOSNIAK LITERATURE OF THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY

Summary:

The paper deals with literary and publicistic representations of “muhadžirluk” (emigration) Bosniaks to Turkey from the late 19th and first half of the 20th century. Particular attention was dedicated to the various literary representations of this phenomenon in the first half of the 20th century, as well as questions how literary representations followed or subversively related to political discourses of that time. The corpus included representative narrative prose and dramatic texts for the emigration topic, as well as journalistic works of Bosniak authors. Critical analysis showed that literary texts largely followed the dominant narratives on the subject, promoting imagotypes of emigrants, Turkey, the Austro-Hungarian monarchy, “new” and “old” times, and similar. A significant number of texts from this period agitated against emigration to Turkey, but always with a dose of ideological coloration in the author’s perspective, which will determine the character of the literary representation of the emigrate narrative.

Keywords: “muhadžirluk”; imagology; journalism; Bosniak literature; Orientalism; Occidentalism

Adresa autora

Author’s address

Nehrudin Rebihić

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

nehrudinrebihic@hotmail.com